

לטפס על קיר חלק

יעקב שביט

טוביה פרילינג, חץ בערפל: בן־גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, המרכז למורשת בן־גוריון, קריית שדה־בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, והמכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית בירושלים, קריית שדה־בוקר 1998, שני כרכים, 1126 עמדים

א

כתיבה על 'בן־גוריון והשואה', כלומר על תגובתו של דוד בן־גוריון לשואת יהודי אירופה ועל מידת מעורבותו בתוכניות הסיוע וההצלה של היישוב בתקופת השואה, היא כתיבה על 'היסטוריה' ועל 'עבר' בעת ובעונה אחת. אני מעדיף את ההבחנה בין 'history' ל-'past', שאותה הציע J. H. Plumb בספרו *Death of the Past*¹ על פני ההבחנה הרווחת יותר, השחוקה והאופנתית, בין 'מיתוס' ל'היסטוריה'. פלומב מציע להבחין בין הניסיון לשחזר מהלכים היסטוריים ומאורעות היסטוריים על-פי כללים מקובלים ומוסכמים בקרב המילייה המקצועי ('היסטוריונים') לבין הבחירה המכוונת בתופעות, תהליכים, מאורעות ואירועים מסוימים כדי שיהוו 'עבר שימושי' (usable past) או (practical past) וישמשו מטרות מסוימות כהווה. ההבחנה נולדה כתוצאה מהרצון, הנואש כמעט, ליצור חיץ בין הכתיבה ההיסטורית ה'מובהקת' לבין הכתיבה על היסטוריה ככלי שרת במאבקים פוליטיים, תרבותיים וכדומה, ובכלל זה כתיבת היסטוריה כהליך תרפויטי קיבוצי, מצד אחד, והאופן שבו נקלטים תמונות עבר ודימויי עבר בתודעת הציבור ומשמשים אותו, מצד אחר. לפי טענה זו, ניתן להפריד את שני התחומים: ההיסטוריון המקצועי יכול לנתק את עצמו מן האופי השימושי של ה'היסטוריה' ולעסוק במאורעות ובתהליכים לא כדי להפוך אותם לנרטיב של 'עבר שימושי', אלא כדי לכתוב על-פי אמות מידה מקצועיות. אבל כידוע היטב, סיבות רבות, וכיניהן הנוכחות הרבה של ה'היסטוריה' כ'עבר' והשימוש שנעשה בה במוכן הזה,

1. J. H. Plumb, *Death of the Past*, Boston, MA 1970

מקשות גם על כותב ה'היסטוריה' לנתק את עצמו מן הערך (value), המעמד והתפקוד של ה'היסטוריה' שהוא כותב כ'עבר'. פעמים רבות עבודתו מיועדת לנסות לשנות את אופיו של 'העבר השימושי', להוכיח שהוא פיקטיבי, מניפולטיבי, מוטעה וכדומה.

מחקרו המקיף מאוד של טוביה פרילינג הוא בראש ובראשונה מחקר היסטורי מצוין ככל קנה מידה, אך הוא גם נועד לשנות תמונת עבר נפוצה. כדי להוציא לפועל את המטרה הזאת אין המחקר חוסך באמצעים ואינו מותיר כמעט אבן של עדות ותיעוד שלא הפך בה והפך אותה כדי לשחזר, במיטב היכולת, בפרטנות ובמומחיות את ה'היסטוריה' שהיא נושא מחקרו. הקורא את שני הכרכים האלה - המחקר המקיף המפורט והמתועד ביותר בנושא - אמור אפוא להשתכנע מהתיעוד ומהפרשנות כי ה'היסטוריה' שהמחקר פורש לפניו היא גם תמונת עבר מהימנה ואמיתית. המצע העצום והמפורט אכן מעניק למחקרו של פרילינג עמדת יתרון גדולה ביחס למחקרים ולספרים הרבים בנושא שקדמו לו, אם משום שהיקפם היה חלקי, אם משום שהתיעוד שעמד לרשותם לא היה שלם, ואם משום שהיו במקרה הטוב שטחיים ובמקרה הגרוע מסולפים ומוטים במכוון. קורא כמוני, שאינו בקי במקורות הראשוניים ואינו יכול לחזור אליהם, צריך לשים את מבטחו בחוקר שהוא אכן שטח בפניו את כל החומר המצוי ועשה זאת ביושר אינטלקטואלי, בלא סילוף או הטיה מכוונת, להתרשם מהמצע הרחב של המקורות, מהשחזור ומטיב הניתוח והפרשנות, ועל-פי זאת להעריך ולשפוט את התוצאה והמסקנות. קורא כזה צריך גם לנסות לשים בצד את העמדה המוקדמת שהיתה לו, אם היתה לו, ולנסות לגבש את דעתו על סמך החומר שלפניו (בהשוואה למחקרים אחרים שקרא). צריך להודות שזו תביעה קשה מאוד. בדרך-כלל קורא ניגש לספר מעין זה מתוך כוונה למצוא בו אישור ואישוש לעמדותיו הקודמות ולא כדי שהמחקר יזעזע ויערער אותו. די היה לקרוא כמה מן התגובות למחקר כדי להיווכח שקשה גם למחקר מבוסס לפרוץ את החומה בצורה של הדעה המוקדמת.

כל זה נאמר משום שגם לכותב הרשימה הזאת יש דעה מוקדמת באשר לאופיו של ה'עבר' שהמחקר עוסק בו, והביקורת הופקדה בידי משום שלא עסק בפרק הזה בתולדות עם ישראל כ'היסטוריה' ואין הוא חלק מהמיליה ה'מקצועי' המעורב בפולמוסים הרבים שהתנהלו סביב פרק זה.

ואכן, ההתמודדות עם ה'עבר' הופכת את ספרו של פרילינג לבעל אופי פולימי, לעתים גם אפולוגי. השאלה אם היתה למחבר המחקר השקפה מוקדמת, או אם המקורות סיפרו לו סיפור שלא היתה לו דעה מוקדמת עליו, היא כמוכּן שאלה שהמבקר אינו יכול להשיב עליה. האופי האפולוגי בא לידי ביטוי בהבלטת מקומו של בן-גוריון במהלך העניינים, כמו גם מהמאמץ הרב שהושקע בשחזור פרטני של כל אירוע כדי לתת מענה לטענות מסולפות וחסרות יסוד. התוצאה היא כתב סגוריה חד-משמעית על בן-גוריון, שבהכרח יצייר את הספר בעיני מבקריו של בן-גוריון כאפולוגטיקה ואת המחבר כ'היסטוריון של הממסד' (הישן), ואת המבקר האוהד יזכה כתואר הלא מחמיא של 'מבקר מטעם'. אי אפשר לחלץ את הספר ואת הכתיבה עליו מההקשר הזה. נראה

שפרילינג מודע לו ושם את מבטחו בנכס העיקרי העומד לרשותו - במצע העשיר של ה'עובדות'.

ב

אופיו הפולמי של הספר בא, כאמור, לידי ביטוי בכותרת המשנה שלו: בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיגות הצלה בשואה. בן-גוריון עומד בראש, ובמרכז, לא רק משום מעמדו בתקופה הנדונה, כיו"ר הנהלת הסוכנות ולמעשה כמדינאי הציוני הבכיר, אלא משום שהוא זה הניצב במרכז של התקפה מרוכזת, שיטתית, בלתי נלאית, שאינה בוחלת בכל אמצעי ושכאה מכיוונים רבים ושונים; התקפה המציגה אותו כנושא הישיר באחריות למה שהמתקפים והמגנים מכנים 'אדישות' או 'חוסר פעולה', 'הפקרה', ולעתים אף גרוע מזה, באחריות לגורלם של יהודי אירופה בתקופת השואה. בתמונת העבר הדמונית הזאת הפך בן-גוריון לא רק לסמל ולמייצג של יחס, גישה ומדיניות, או לפרסוניפיקציה שלהם, אלא לאחראי הישיר והעיקרי לחוסר מעש ולמחדל. מחדליו וכשלונותיו, כפי שמציירת אותם הביקורת, נשפטים בחומרה רבה פי כמה מהאופן שבו נשפטים טעויות הערכה ומחדלים שעשו, לכאורה או למעשה, מדינאים שהיו מאחוריהם עוצמה וגייסות בימי מלחמת העולם השנייה. המבקרים והמתקפים (והמשמיעים) מעניקים לבן-גוריון עוצמה וכלים שלא היו לו כדי שיוכלו לתקוף אותו בשצף-קצף על 'מחדליו'. הם מנסים לשכנע כי אילו רק היה לבן-גוריון יחס אחר לגורלם של יהודי אירופה, אילו רק העריך נכון את המצב והיה מגלה רגישות ומודעות, אילו רק התגייס בכל מרצו והשקיע את כל הזמן, או אז היו פני הדברים יכולים להיות אחרת. מכאן נובע המאמץ הרב שהשקיעה הביקורת, שהיא לעתים תכופות חסרת רסן ומופקרת, להוכיח את האופי והמהות של 'היחס הרגשי' שהפגין בן-גוריון כלפי יהודי אירופה בתקופת השואה, כפי שבא לכאורה לידי ביטוי בהצהרות ובהתבטאויות שונות שלו, או 'לכמת' את הזמן שהקדיש לדיונים בשאלת ההצלה. ההנחה של הביקורת, בהסתר ולא בהסתה, היא כי לפחות כמה אפשרויות הצלה היו ראליות אך בן-גוריון, מטעמים שונים, לא נתן בהן אמון והחמיץ אותן החמצה טרגית שלא תסולה, וכי את הסיבות להחמצה ניתן למצוא באישיותו ובתפיסתו ה'פלסטינוצנטרית'. ההטיה של הביקורת נגד בן-גוריון חריפה ובוטה במיוחד משום שרוב המבקרים, אם לא כולם, מודעים היטב למגבלות הכוח של התנועה הציונית ושל היישוב, כמו גם לאלה של בן-גוריון, ולא פחות צריכים להיות מודעים לכך שכאשר מדובר ב'נסיגות הצלה' מדובר לאמיתו של דבר במספר קטן של הזדמנויות ראליות ולא ב'הצלה' במובן הרחב.

נראה אפוא, כי בעצם הקדשתו של מחקר מפורט כל-כך לעמדותיו של בן-גוריון ולמעשיו, ובעיון הפרטני בשאלת היחס בין דברים שאמר בפומבי, מצד אחד, ובארבע עיניים, מצד אחר, או בשאלה אם 'ניבא' את השואה ומתי, יש לכאורה הפנמה של הטענה כי לשאלה מה חשב, מה אמר, ואפילו מה עשה, יש חשיבות היסטורית מכרעת,

כי המפתח היה בידו. ההפנמה הזאת היא הסיבה שפרילינג נדרש לחשוף את הפער העמוק הקיים בין הדימוי הרווח לבין יחסו ה'אמיתי' של בן-גוריון לשואה, כפי שבא לידי ביטוי במקורות לא ידועים, לנסות לפענח את אופיו ואת הלך מחשבותיו, לשקול במאזניים עדינים 'דגישות', 'כאב', 'אמפתיה' ולקבוע להם 'מדד תקני', 'לכמת' את הזמן שהקדיש לנושא, וחשוב יותר, לחשוף לאור השמש את פעולותיו שבשעתן לא היו גלויות לציבור, ונשארו כאלה גם לאחר זמן.² הפנמה כזאת של הביקורת ותגובה עליה הן, מן הסתם, כלתי נמנעות בגלל עוצמת הטענות וגורש המתקפה על בן-גוריון, ודרכו על מפיא" והנהגת היישוב. הצורך הזה גרר את פרילינג, ולפניו את שבתאי טבת,³ להשקיע מאמץ רב בהפרכת סילופים ושקרים בעניינים הנראים פחותי ערך וצדדיים, ששימשו את משטיניו הרבים של בן-גוריון בהכנת כתב ההרשעה שלו.

ג

בשנת 1939 מצאה עצמה התנועה הציונית אחראית לגורלם של כל יהודי אירופה. אחראית לגורלם של יהודי גרמניה הלא ציונים, אחראית לאולטרה-אורתודוקסיה ול'בונד' האנטי-ציונים במזרח אירופה; אחראית לכל המוני היהודים שלא מצאו חפץ כלשהו ברעיון הציוני ובציונות. תמונת העתיד של התנועות והיהודים האלה התבררה כמבוססת על טעות גורלית, והחלופות שהציעו לדרך הציונית התבררו ככישלון טרגי. עד סוף שנות השלושים כמעט עוד האמינו רוב יהודי אירופה בחזון האמנציפציה או הדו-קיום בגולה, או ששיקולים פרגמטיים שונים הפכו את ארץ-ישראל ליעד הגירה לא ראוי, ובעיקר אחרי פרוץ מאורעות תרצ"ו. ה'בונד', למשל, לא זו בלבד שהתנגד להגירה לארץ-ישראל, הוא גם לא עודד (עד 1924) הגירה אל מעבר לאוקיינוס, אלא האמין בעתידם של היהודים ושל הלאומיות היהודית לשיטתו במזרח אירופה.⁴ כלפי הציונות נטען, למשל, שהתעלמה מהסכנות החמורות שכפניהן ניצבו יהודי אירופה בשנות השלושים, ולכן לא הוגדל מספרן של מכסות האישורים לעלייה ממנה

2. ראו גם: דינה פורת, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', הציונות, יב (1987), עמ' 293-314.

3. S. Teveth, *Ben-Gurion and the Holocaust*, New York 1996

4. ראו: י' גרודזינסקי, חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945-1951, אור יהודה 1998. בספרו מציג גרודזינסקי את דרכו של ה'בונד' אחרי השואה כניסיון להתוות גורל יהודי-לאומי חלופי ורלוונטי לציונות (ובעצם גם להגירה מאירופה, שלא כוונה על-ידי רעיון לאומי כלשהו), ולא כאנכרוניזם פתטי וטרגי. לא על-פי מחקר, רבים מן הפליטים והעקורים לא היו ציונים, ורבים הפכו לציונים ועלו לארץ-ישראל לא מרצונם. אם נניח שתיאור זה נכון, האם אין הוא משקף את עמדתם של רוב יהודי אירופה לציונות לפני השואה? אם הציונות לא נתפסה כדרך ראויה אחרי השואה, ואפילו הישארות באירופה (ובכלל זה בגרמניה) היתה עדיפה, הרי על אחת כמה וכמה היא לא נתפסה כך לפני השואה בעיני יהודים רבים (וביניהם המיליונים שהעריפו את הגורל שהציע ה'בונד'), ולא 'מחדלי הציונות' הם שגרמו לאי-עלייתם ארצה ולהצלחתם.

גם אחרי חוקי נירנברג ולא נתבעה בעבורם מכסה מיוחדת.⁵ הטענה הזאת מתעלמת מהעובדה שלייהודי גרמניה היו ער פרוץ מלחמת העולם השנייה גם אפשרויות הגירה אחרות מלבד ארץ-ישראל; מקצתם מימשו אותן והיגרו לארצות שונות, מקצתם ויתרו עליהן; אחרים לא ניצלו את האפשרות לעלות במסגרת הקטגוריה של 'בעלי הון' (קטגוריה A), שהתנהלה רוב התקופה לפי מניעי המהגר-בכוח ושיקוליו, ושקודמה תמיד בכרכה על-ידי ההסתדרות הציונית, גם אם נמתחה על 'האתוס הציוני' שלה ועל השפעותיו ביקורת נוקבת.⁶ והיו, כמובן, רבים שלא יכלו לעלות לארץ-ישראל בגלל חוקי העלייה של ממשלת המנדט (עד 1937 רובם היו מקטגוריה A). מתחילת 1933 ועד מאי 1935 קיבלה גרמניה כ-26 אחוז מתוך 30 אלף רשיונות העלייה שעמדו לרשות הסוכנות בתקופה זו. בשנים 1933-1938 היגרו מגרמניה כ-129 אלף יהודים ובשנים 1939-1940 עוד כ-118 אלף, אבל לארץ-ישראל בחרו להגר רק כ-55 אלף. אחרי פרסום חוקי נירנברג כ-80 אחוז מכלל העולים לארץ-ישראל היו יהודים גרמנים. אכן, הביקוש לרשיונות עלייה בקרב יהודי גרמניה הלך וגבר ככל שהתקרבו שנות השלושים לסיימון, אבל גם אילו קיבלו יהודי גרמניה את כל מכסת רשיונות העלייה שהיו בידי הסוכנות בשנים 1937-1939, היא היתה מסתכמת ברשיונות לכ-25 אלף נפש בלבד והיתה באה על חשבונם של יהודי פולין ויהודי ארצות אחרות. מאמצע שנות השלושים ואילך נראה מצבם של יהודי פולין חמור ומדאיג לא פחות ממצבם של יהודי גרמניה, והגדלת מכסת רשיונות העלייה ליהודי גרמניה היתה יכולה להיעשות רק על חשבונם.⁷

הפתרון המעשי היחיד למצוקת היהודים הגוברת בשנות השלושים, שנועד להצילם מן האסון הממשמש ובא, היה הגדלה ניכרת של מספר רשיונות העלייה שהקצה השלטון הבריטי (שלא לדבר על פתיחתם של שערי ארץ-ישראל לרווחה), אבל

5. ד' פרנקל, על פי תהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה, 1933-1938, ירושלים 1994, עמ' 100-120. אבל כ-1935 החליטה הנהלת הסוכנות לפנות אל שלטון המנדט ולתבוע ממנו מקדמה דחופה של אלף רשיונות עלייה בשביל יהודי גרמניה. חשוב להזכיר כי הכוונה היא למכסה מיוחדת בעיקר לעולים מקטגוריה C. עם זאת, הנהגת יהודי גרמניה צפתה אחרי עליית הנאצים שהליך הגירה רב שנים ואף העלתה ספק באשר לעצם רצונם של יהודי גרמניה להגר.
6. הסכם 'העברה' אפשר את עלייתם של כ-5000 יהודים מגרמניה. ראו: אביבה חלמיש, 'עליית בעלי הון לארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם', בתוך: דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות, ירושלים 1998, עמ' 214. חלמיש עומדת על הנסיונות השונים של הסוכנות היהודית להגדיל את מספר 'בעלי הון' הוכאים לעלייה. היה אפוא פער גדול בין ההצהרות בעלות האופי האידאולוגי לכין המישור המעשי.
7. 'גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 141-142. צריך לזכור כי כשדובר אחרי 1933 על סכנת החורבן המרחפת על יהודי גרמניה, האיום הקשה ביותר שנצפה באופק היה אובדן אפשרויות הקיום הכלכליות וגירוש המוני - ולא השמדה. פרנקל כותב כי וייצמן ובן-גוריון לא הבינו כ-1936 כי 'החוק והסדר של גרמניה מסוכנים ליהודים פי כמה מההשתוללות הפוגרומיסטית של העם הפולני' (שם, עמ' 228). אבל אפילו נניח לצורך הדיון שכן הם פני הדברים, הרי העברת רשיונות העלייה מיהודי פולין ליהודי גרמניה פירושה המעשי היה גור דין מוות על אותם יהודים פולנים שרשיון העלייה שלהם הועבר ליהודים גרמנים.

לממשלה הבריטית היו שיקולים אחרים, וסיוע ליהודי אירופה לא היה אחד מהם. כמות הרשיונות שעמדה בניגוד לצרכים היא שחייבה את הנהלת הסוכנות להתמודד עם הצורך הטרגי להחליט למי ולהיכן להקצות את מכסת הרעב של הסרטיפיקטים, והולידה את המאבק הפנימי על סדר העדיפויות ועל סדר החלוקה. אבל הטלת האחריות להשאתם של יהודי אירופה כלואים כמלכודת על כתפי בריטניה אינה משרתת את ה'עבר' המניפולטיבי.

פתרון ממשי אחר היה יישומה של תוכנית החלוקה מיולי 1937. במקרה כזה היו שעריה של מדינה יהודית ריבונית, ולו גם על שטח מצומצם, נפתחים להלכה לכל דורש. אבל אי אפשר לדעת כמה יהודים היו בוחרים, עד ספטמבר 1939, לעלות למדינה הקטנה, שעתידה אינו ברור, וגם קיומה של מדינה יהודית ריבונית בראשית צעדיה לא היה מבטיח, אחרי פרוץ המלחמה, אמצעים ומשאבים לצורך הפעלת תוכניות הצלה גדולות.

כמילים אחרות, אי אפשר למתוח ביקורת על 'אי-הנכונות' של ההסתדרות הציונית להיענות לדרישה הגוברת לסרטיפיקטים בגרמניה כלי לראות את התמונה הכוללת. אפשר, כמובן, לדלות לא מעט מובאות מנאומים של מדינאים ועסקנים ציונים, כדי להוכיח שהם גילו 'חוסר רגישות' ו'צרות אופק', וחששו מפני הפיכתה של הציונות מ'תנועת גאולה' ל'תנועת הצלה' של 'המוני עם'. התבטאויות כאלה אכן נתנו ביטוי לעמדה אידאולוגית וערכית, אבל כנגדן אפשר להביא מובאות אחרות, שהרגישו את היותה של הציונות תנועת הצלה. כך, למשל, קבע בן-גוריון בוועד הפועל הציוני ב-1935 כי כמות העלייה חשובה ולא איכותה - לא רק למען הצלה של 'עוד כמה אלפי יהודים, אלא שיש לה ערך פוליטי'. שנה אחר-כך חזר וקבע כי 'אם הציונות לא תתן עכשיו תשובה ניכרת לאסון היהודים - היא תתברר. היא תאבד את ערכה אפילו בעיני הציונים עצמם'. לא תמיד קל להבחין מתי מדובר בהצהרה רטורית ומתי מדובר בהתבטאות פרוגרמטית, ולכן, מבחינת החוקר שעניינו אינו לבחון השקפות ודעות אלא מדיניות בפועל, מה שקובע כסופו של דבר אינה 'מלחמת המובאות' אלא המעשים, שנעשו לעתים בניגוד להצהרות הפומביות.

וכך אפוא, האחריות לכך שיהודי אירופה לא ניצלו את כל אפשרויות העלייה וההגירה שהיו פתוחות לפניהם לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה לא הוטלה על כתפי בריטניה, מחזיקת המפתחות לארץ-ישראל ולהצלה, ולא על כתפי התנועות הלא ציוניות, או על כתפי המוני היהודים שלא הרגישו בשום סכנה קיומית, אלא הוטלה כולה על כתפי הציונות, משום שהתנועה הציונית פעלה בזירה הבינ-לאומית, ועל כתפי היישוב בארץ-ישראל, משום שהיה קהילה פוליטית מאורגנת עם כלים מדיניים. העובדה שהיישוב היהודי הפך לישות פוליטית ולגורם פוליטי בניגוד לתחזיות יריביו, ובכך זכה למעמדו ולציפיות בדיעבד ממנו, הפכה אותו לנתבע הראשי במשפט העבר. באופן זה נוצרה תמונה מסולפת וכדויה מלב של היישוב כגורם פוליטי, החופשי לפעול בלא סייגים, אילוצים ומגבלות; כך נותר דימויו לא רק כממשלה ריבונית, אלא אפילו

יותר מכך, כמי שזרועותיו ושלוחותיו פרוסות בכל מקום, לפני הקלעים ומאחורי הקלעים, והכול תלוי רק ברצונו, ביוזמותיו ובכישוריו. זוהי תמונה מעוותת ומסולפת של ה'היסטוריה' המציגה 'עבר' פיקטיבי. היא הופכת את הציונות לישות רבת עוצמה לא בגלל אהדה כלפיה, אלא כדי שאפשר יהיה להכות בה ולהרשיעה. וכך, אף היהודי העולם לא ראו את הציונות ואת ההסתדרות הציונית כמנהיגת העם היהודי (בכוועידת אוריאן ביולי 1938 הופיעו כשלושים משלחות יהודיות), היא הפכה בעיני עצמה - ואחרי השואה גם בעיני מבקריה - למנהיגתו הכלתי מעורערת של העם היהודי; מעמד שרצתה בו אבל לא היה בכוחה לשאתו.

האירוניה ההיסטורית היא אפוא שעצם יומרתה של הציונות ליטול על עצמה את המחויבות לגורלם של יהודי אירופה ולעלייתם לארץ-ישראל, ולו גם כדי להבטיח את גירול היישוב והתבססותו (אף שלא היה בכוחה להוציא את המחויבות הזאת מן הכוח אל הפועל), והעובדה שהאסון הפך אחרי השואה למקור לגיטימציה שלה - הן שהפכו אותה, בעיני מבקריה, לאחראית העיקרית לכשלון הבאתה של עלייה גדולה יותר; וזאת, מתוך התעלמות - שנבעה מכורות, הטיה מכוונת של העובדות או רשעות - ממדיניות העלייה הבריטית ומהמגבלות שהטילה על העלייה לארץ-ישראל עד יישום מדיניות 'המקסימום הפוליטי' מקיץ 1937, ומכך שלחץ ההגירה היהודית גבר במיוחד אחרי 1937, כאשר ה'מכסות' הצטמצמו לעומת השנים הקודמות.

בפועל, המחויבות הציונית למצוקתם של יהודי אירופה ולעלייה יהודית לארץ-ישראל בשנות השלושים לא היתה מוגבלת לחלק מועדף-לכאורה כלשהו של העם היהודי, ומדיניות העלייה לא הודרכה על-ידי 'מדיניות ציונית אפלה'⁸ או 'אידאולוגיה פלסטינוצנטרית' קהת חרשים וצרת אופקים. במשך שנות השלושים, ובוראי ממחצית שנות השלושים ואילך, היה הצורך לתת תשובה למצוקת היהודים (שנתפסה גם כראיה ניצחת לצדקת הפרוגנוזה הציונית) לב לכה של המדיניות הציונית. הוויכוחים שהתנהלו במסגרות הציוניות השונות כאשר לזהות העלייה הרצויה והמועדפת אינם יכולים לטשטש את העובדה שהציונות ראתה בעלייה הן פעולת הצלה הן פעולה מכרעת להתחזקותו של היישוב. האירוניה הטרגית היא כי במועד שבו נפגשו היעדים והצרכים של הרכבת הציונית עם אלה של הרכבת היהודית, לא היה אפשר לחבר אותן יחדיו לאותו קטר ולנוע על אותה מסילה. במילים אחרות, אפילו נמצא הצהרות בגנותה של יהדות הגולה ושל יחס 'אכזרי' ו'קשה לב' אליה, הנובעות מהשקפה אידאולוגית, הרי המנהיגות הציונית נהגה ופעלה גם לפי אינטרסים; וגם 'האינטרסים הצרים', ה'פלסטינוצנטריים' שלה, כפי שמעיר על כך פרילינג, היו מביאים אותה לראות ב'צרת היהודים' בימי השואה את 'צרת הציונות' ואת 'צרת היישוב', ומגיעים אותה

8. ראו: י' גרודינסקי, הארץ ('ספרים'), 10.2.1999. גרודינסקי מעלה במכתב למערכת טענה שהיא מופרכת מן היסוד. הוא כותב שם על ניגוד בין 'לאומיות יהודית וציונית', כאילו בשנות השלושים היה איזה עתיד ללאומיות יהודית אחרת מלבד הלאומיות בגרסתה הציונית. אדרבה, האמת היא כי המחויקים באותה 'לאומיות אחרת' לא ראו בעלייה לארץ-ישראל אפשרות ראויה ורצויה.

לפעול להצלת יהודים - אם לא מי שאותם קמה להציל, הרי לפחות את מי שמהם היתה אמורה להיבנות.⁹

ד

החשיבות הגדולה של מחקרו של פרילינג היא שבמקדו עומד המעקב הארוך, הפרטני, הנפלת, ולעתים המייגע, אחר המעשים ולא אחר 'התבטאויות', 'יחס' או 'עמדה'. מחקרים קודמים הרבו לעסוק בסוגיית ה'יחס' וה'תגובה', כדי לברר את מידת ה'אדישות', ה'אלם' או 'המחויבות הרגשית' של היישוב. חומר המקורות היה התבטאויות פומביות, בעל-פה ובכתב, בכמות שונות. כל מי שדעתו זכתה לפומביות הפך למשקף או למייצג 'עמדה' כללית, בלי לייחס חשיבות לזהות הדובר ולמעמדו ולהקשר שבו נאמרו הדברים. ההיסטוריה של עמדת היישוב כלפי השואה הפכה להיסטוריה של טקסטים; הטקסט קיבל חשיבות מעבר לכל פרופורציה והפך לשדה שבו נוכרים כדי לדלות מובאה המעידה על חוסר ידע, צרות אופקים ואדישות, או על היפוכם. העובדה שהתנועה הציונית היתה תנועה אידאולוגית, והמחנות השונים בתוכה נפלגו גם הם על-פי השקפות אידאולוגיות, הפכה (בעיניהם של מחייבי הציונות ושולליה כאחד) פרוגרמות והכרזות לגילומן של המעשה ההיסטורי, כאילו מעולם לא פעלו תנועות פוליטיות וחברתיות שלא כהתאם להצהרותיהן העקרוניות, ולעתים גם בניגוד להן.

במציאות, לדיונים בכינוסים מפלגתיים או למאמרים בעיתון לא היתה השפעה כלשהי על ממדי העשייה, ופרילינג מיטיב להבהיר כי עם כל החשיבות שיש להיבט ההצהרתי, ההיסטוריה של נסיונות ההצלה היא היסטוריה של פעילות חשאית, ממודרת, בחוגים סגורים, בלי רישום כתוב, המתנהלת באזור הדמיונים של אי-הודאות וחוסר הידיעה, במציאות מתעתעת ומכזבת, בשוק השחור של הסוחרים כאשליות, בתקות וכחיי אדם. הוויכוח על אופי תגובתו של היישוב למצוקת יהודי אירופה ועל השמדתם חושף אם כן את הרכיבים האידאולוגיים בדעת הקהל, ואולי גם את השפעתם על מידת הזדהות עם האסון, אך אין בו כדי להאיר את מידת היכולת המעשית לפעול.¹⁰ במילים אחרות, אפילו היו כל חלקי היישוב ורשויותיו מאוחדים בצורך הדחוף לגייס את כל הכוחות ואת כל האמצעים העומדים לרשותו לפעולות הצלה, אין שום ראייה לכך - ומחקרו של פרילינג מוכיח את ההפך - שאפשר היה לעשות הרבה יותר ממה שנעשה בפועל, ובעיקר שאפשר היה להשיג יותר.

גם המאמץ להשיב על השאלה אם הבין בן-גוריון לפני אחרים את טיבו של המשטר הנאצי ואת סכנותיו, ואף השכיל 'לנבא' אותן, הוא תוצאה של הפנמת הביקורת על

9. שם, עמ' 926.

10. חוה אשכולי (וגמון), מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, ירושלים 1994; 'ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943-1945, ירושלים 1994.

'מחדלי' בן-גוריון ושל ניסיון להפריך אותה. לפי זה, אם יוכח שבן-גוריון הקדים מכל האחרים 'לחזות' את מוראות השואה, תסתור עובדה זו את הטענה שהוא גילה חוסר מודעות ואדישות. לעצם העניין צריך לומר שגם אם נמצא שבן-גוריון היטיב לקרוא מעבר לאופק הצר את הסכנה הצפויה לעם היהודי מהשלטון הנאצי, אין בכך כדי להוכיח שתרגם את ה'נבואה' לשינוי בסדר היום המדיני של הציונות והיישוב. לפיכך אין טעם, לדעתי, להידרש לוויכוח מה 'ניבא' בן-גוריון ולמה התכוונו 'נבואותיו' על כוונת הנאצים לחסל את יהודי אירופה.¹¹

פריילינג עצמו, המקדיש לנושא דיון ארוך (עמ' 17-110), מעיד כי דווקא כאשר הלכו והצטברו הידיעות החלקיות לכלל מידע על אסון נורא, הפכו תגובותיו ל'מתונות' יותר, ולא נרמז בהן על השמדת עם מאורגנת או על ספק שאכן זה מה שמתרחש. ההסבר שפריילינג נותן להתפתחות הזאת בתגובתו של בן-גוריון לא נראה לי משכנע, אבל הנקודה העיקרית שיש לעמוד עליה כאן היא ש'ניבוי מוקדם' אינו מביא בהכרח להיערכות לקראת העתיד הנחזה, ובמקרה שלפנינו - אינו מביא בהכרח לכך שתחזית מוקדמת של העתיד להתרחש מבטיחה את היכולת להתכונן לכאות. במילים אחרות, אפילו נמצא כי בן-גוריון אכן 'חזה' את השואה, היה פער עצום ובלתי ניתן לגישור בין נבואת האסון המתרגש לבין היכולת להתכונן לקראתו, שלא לדבר על האפשרות למנוע אותו. בשנת 1935 העלה בן-גוריון את 'תוכנית המיליון' להעלאת מיליון יהודים מפולין ומגרמניה בתוך חמש עד עשר שנים, וערב פרוץ מלחמת העולם השנייה יצא בהכרזה על 'ציונות לוחמת' והפליג בדמיונות על דרכי התגובה הציונית ועל 'מרד עלייה',¹² שעיקרו ארגון עלייה המונית כדי להעמיד את אנגליה בפני הבחירה 'לירות בפליטים או להחזירם', אבל בתוכנית הזאת לא היה ממש יותר משהיה בתוכנית האווקאציה של התנועה הרוויזיוניסטית.¹³

11. ראו: Teveth, *Ben-Gurion and the Holocaust*, pp. xxxv-xxxvii, וביתר הרחבה כספר: ד' בן-גוריון, זכרונות, ה, תל-אביב 1982. פריילינג, לעומת זאת, כותב כי בן-גוריון דייק ב'נבואת המלחמה' שלו, לרבות הזורבן שתמיט המלחמה על יהודי אירופה, אך 'לא ראה וגם לא היה יכול לראות מראש כיצד תתרגם אידאולוגיה רצחנית למעשה השמדה מתוכנן, שיטתי וכוללני, ט' פריילינג, חץ בערפל, א, עמ' 28.

12. מ' אביוהר, הציונות הלוחמת: מבוא ליומן בן-גוריון ולזכרונותיו 1939, קריית שדה-בוקר 1985, עמ' 17; ש' טבת, 'בן-גוריון ומחדל השואה', הארץ, 10.4.1987. מן הראוי לזכור שבן-גוריון כרך את עליית מיליון היהודים בשינוי עמוק שעליהם לעבוד ככל הנוגע למעמדם החברתי והמקצועי: 'נניח גם, שקרה גם ושערי ארץ-ישראל נפתחו לרווחה והממשלה מרשה כניסת המיליון. [...] ברוך הרבר, שמיליון יהודים כמו שהם בגולה (ההדגשה במקור) לא יוכלו להתקיים בארץ-ישראל [...] מבלי שינוי יסורי במערכות חייהם הכלכליות' (ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1972, עמ' 399). ההסתייגות הזאת נעלמה בשנת 1938.

13. ההבדל העקרוני הוא שבן-גוריון הסתפק בתוכניות שהביא לפני פורומים יישוביים שונים, ואילו הרוויזיוניסטים עסקו בתעמולה וכדיפלומטיה למען רעיון האווקאציה. מכל מקום, רמיונו של בן-גוריון לא נפל מזה של הרוויזיוניסטים ומרעותו לצורך הדחוף והרוחק בעלייה גדולה לא נפלה מזו שלהם. גם תמונת העתיד הקטסטרופלי היתה דומה: בשנת 1935 סברו גם בן-גוריון וגם ז'בוטינסקי כי יש לתכנן עלייה של כמיליון יהודים בטווח זמן של חמש עד עשר שנים. שניהם ראו

מפרספקטיבה היסטורית אפשר להבין, כפי שכותבת דינה פורת, את הציפייה שהיישוב צריך היה לנקוט מעשים החורגים מכללי המשחק המדיני, 'מתוך כאב ובלא חשבון', לשנות את אורח חייו מן הקצה אל הקצה ולצאת מגדרו.¹⁴ פורת אינה מפרטת אילו 'מעשים חורגים' יכול היה היישוב לעשות. צריך להבחין בין 'מעשים חורגים' כביטוי למחאה, לכאב ולהזדהות, לבין 'מעשים חורגים' המהווים אמצעי לחץ. נניח שאפשר היה לצפות מהיישוב להריר את רגליו במשך ארבע שנים מכת-יפקה, בתי-קולנוע וחוף היס, לחגור שק, לקיים עצרות אבל, שביתות מחאה וכיוצא בזה, אך על מי אמורים היו המעשים האלה להשפיע בימי מלחמת העולם - על הממשלה הנאצית או, להבדיל, על ממשלת בריטניה ועל דעת הקהל בבריטניה? אם לפני המלחמה לא היתה ללחץ הציבורי השפעה כלשהי על קובעי המדיניות, איזה סיכוי היה לו בזמן המלחמה עצמה? ואם הכוונה ב'מעשים חורגים' היא לעריכת מצערי מחאה אלימים, לשביתות רעב, או למעשים קיצוניים יותר, איזו השפעה של ממש היתה יכולה להיות למעשים כאלה על מדיניות העלייה הבריטית? אפשר להבין את תחושת אי-הנחת העמוקה מ'סדר היום הרגיל' שניהל היישוב בתקופת השואה, סדר יום שאינו מעיד בהכרח על התעלמות, חוסר רגישות, חוסר מודעות וכיוצא בזה, אבל לכל זה אין נגיעה כלשהי לשאלה אם 'מעשים חורגים' היו משנים במשהו את מהלך המאורעות. כך או אחרת, פרילינג אינו מציע את התשובה האפולוגטית שבן-גוריון לא שיקע את עצמו בענייני ההצלה משום שלא האמין בראליות שלהם. בעיניו העיקר הוא 'מה עשה בן-גוריון, מה עשתה ההנהגה ומה עשה היישוב לאחר שהעובדות התבררו במלוא הזוועה. עתה הכל ידעו והשאלה היא מה נעשה' (עמ' 210). ותשובתו הנחרצת היא שבן-גוריון הקדיש זמן רב לפעילות ציבורית וחשאית כאחת.

ה

העיקרון המתודולוגי הראשון שהנחה את פרילינג הוא שתהום פעורה בין המקורות הגלויים לבין המקורות החסויים, ויותר מכך - בין המקורות לבין העשייה בפועל. במילים אחרות, אפילו יהיו בידי החוקר כל המקורות המהימנים שבעזרתם ינסה לשחזר את האירועים, עדיין אין התעודות מספרות את מלוא הסיפור, שכן פעולות ההצלה התבצעו בחשאי והיה צורך מובהק להסתירן. הטענה שחלק נכבד מן הסיפור הוא בגדר 'היסטוריה חשאית' עשויה להישמע כתירוץ וכמפלט נוח, אבל במקרה שלפנינו יש בה ממש. הפעילות היישובית היתה, בחלקה הגדול, חשאית וממודרת. היא התנהלה לא בזירה הציבורית אלא באזור הרמדומים. לפיכך, לא על כל מה שנעשה הוכרו בראש

לנגד עיניהם מצב אקוטי, אבל בוודאי לא סכנת השמדה, ושניהם לא העלו גם בדמיונם מרחיק הלכת עלייה של כל יהודי אירופה בטוח של עשר שנים.

14. דינה פורת, הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב 1986, עמ' 493.

חוצות, וגם לא כל מה שנעשה גם בחדרי חדרים תועד בכתב. את מה שעשה ולא עשה היישוב למען הצלתם של יהודי אירופה בזמן מלחמת העולם השנייה יש לבחון לא על-פי מעשיהם של הגופים הציבוריים הגלויים, אלא על-פי מעשיו של הגוף האופרטיבי החשאי - 'המערכת המקבילה' לתפקידים מיוחדים. בניגוד לטענות בדבר נוקשות תקציבית וצרות עין הנובעות מאדישות, או ההסבר המתרחץ אותן בקשיי תקציב אובייקטיביים, מצא פרילינג כי בן-גוריון וקפלן הקצו כסף רב להצלה (ראה עמ' 775-919).

התזה העיקרית של פרילינג היא כי אף שבן-גוריון, לפי הנתונים וההערכות שהיו בידו בזמן אמת, היה מודע לכך שלרוב אפשרויות ההצלה אין צל של סיכוי, שחלקן אינן אלא 'עניין פנטסטי' והן נרונות מראש למפח נפש ולכישלון, ואף שגרס כי 'גם כשאין תרופה אין לאחוז ברפואות אליל', פרילינג מביא ראיות מפורטות ומשכנעות לכך שבן-גוריון לא חסך מאמץ בשום מקרה ופעל, לא במוצהר, לפי העיקרון כי 'גם כשאין סיכוי, גם כשברור שהתוכנית היא בלתי מציאותית בעליל', הרי גם 'אם יש תקווה של אחד למליון', חובה על האחראים גם להיאחז בקש, על מנת 'לשחק את המשחק' ולנסות 'לקנות את השר' ולהרוויח זמן, ולא-כל-כך כדי להצליח במעשה ההצלה, או לרכוש נקודת זכות ב'משפט ההיסטוריה'.

1

חלקו העיקרי של המחקר, המתפרש על עמ' 207-772, מוקדש לדיון בתוכניות ההצלה, שנדונו בהרחבה במחקר והיו מושא לפולמוס היסטוריוגרפי וציבורי נוקב ומסעיר, מלא רגשות כנים, קתרסיס ומניפולציה צינית, כואבת ושותתת דם. לסיכום כותב פרילינג כי מדובר ב'נסיונות עתירי מאמץ ודמיון, אומץ ותקווה, אך גם [ב]סיפורם של נסיונות נואשים, כואבים ועקרים' (עמ' 208). הוא מבחין בחמישה דפוסי הצלה וסיוע שהיישוב היה מעורב בהם: נסיונות לחלץ אוכלוסייה יהודית מאזורי הכיבוש הנאצי, שכנו 'הצלה גדולה'; פעולות סיוע שונות שנועדו להגביר את סיכויי היהודים לשרוד בתחום השליטה הנאצי, שכנו 'הצלה קטנה'; שיגור שליחים אל אזורי הכיבוש; נסיונות להניע את בעלות-הברית לשכב את ההשמדה באמצעות הפצצות; התגייסות לצבא הבריטי. פעולות 'ההצלה הגדולה' חייבו שיתוף פעולה מצד גורמים שונים בארץ המוצא ובארצות המעבר, דרכי קשר, אמצעי תחבורה, משאבים כספיים, וכסופו של דבר גם היתרי כניסה למדינות היעד. בלי כל הגורמים האלה במשותף ובמשולב לא היה לשום תוכנית כל סיכוי לצאת אל הפועל. במילים אחרות, גם אם במקרה זה או אחר פעלו כמה מן הגורמים לטובת עניין ההצלה, די היה שגורמים אחרים (ובראש ובראשונה פעולות הסיכול של גרמניה הנאצית ושל בריטניה) יפעלו נגדם כדי שתתנפץ התוכנית לרסיסים. פן טרגי נוסף היה נעוץ בכך שכל תוכנית כזאת קלעה את האחראים למערבולת שווא של ויכוחים פנימיים ודילמות קשות מנשוא.

לא נעקוב כאן אחר האופן שבו משחזר פרילינג בעבודת נמלים קפדנית את כל תוכניות ההצלה וגורלן. כל הפרשות הללו זכו לדיונים ארוכים - שבוודאי לא תמו - ואין בידי הכלים לשפוט את הצעות השחזור והפענוח השונות. אבל אפשר לעקוב אחריהן כ'קורא תם' ולנסות לאחוז בחוטי ההיגיון שלהן.

'הקורא התם' מניח כי מאורעות היסטוריים שזורים מחוטים של תככים וקונספירציה, שכל דבר דמיוני הוא בגדר האפשר, וכי זמן דמדומים וימי אופל הופכים את הבלתי הגיוני להגיוני, בעיקר משום שכל מיני רשויות ואנשים פועלים בתוך תווה ובוהו של ניגודי אינטרסים ועל-פי אינטרסים מגזריים ואישיים, בעיקר בשנה האחרונה למלחמה, וכך יוצרים 'חלון הזדמנות' ממשי. קורא זה עשוי להתרשם כי היה ממש בתוכניות ההצלה הגדולות כמו 'תוכנית אירופה' או המשא-ומתן להצלת יהודי הונגריה. אבל 'קורא תם' אחר יכול לסכור שגם בעידן של 'אי-היגיון' יש מידה מסוימת של 'היגיון' בדברים. לכן, על פניהן, הצעות כמו 'התוכנית הגדולה' להפסקת השילוחים באירופה כולה או ההצעה 'לקנות' את הצלתם של יהודי הונגריה במחיר של עשרות אלפי משאיות נראות פנטזיה צינית והונאה מובהקת. אפילו 'הקורא התם', החפץ בכל מאורו למצוא דבר של ממש בתוכניות האלה, אינו יכול שלא להגיע למסקנה - גם בלי לחדור לכל נפתולי השליחויות וסככיהן (פעילותם של סוכנים כפולים, נוכלים, בעלי רצון טוב, שליחים למיניהם וכדומה) - כי מדובר, לדאכון לב, בפנטזמגוריה או בתעותעי שטן.

ז

פרילינג מנהל בספרו מאבק ב'עבר' בעזרתה של ה'היסטוריה'. אם נאמץ את ה'היסטוריה' כפי שהיא משוחזרת בספרו עדיין תיוותר השאלה אם יהיה בכוחו של הספר הזה לשנות את ה'עבר', המניפולטיבי והפיקטיבי, ולקרבו אל ה'היסטוריה' כפי שהוא רואה אותה. דומה כי שאלה עקרונית זו עומדת לפני כל היסטוריון המתמודד עם ה'עבר' וממלא את חובתו המקצועית. עוצמת ה'שימושיות' (usefulness) של ההאשמות נגד בן-גוריון והנהגת היישוב היא כזאת שגם מחקר משכנע, היורד לפרטים ועוקב עקב בצד אגודל אחר כל פרשה ופרשייה, לא יהיה בכוחו לשנות את תמונת העבר ואת הדימויים הקשורים בה. הספרות היא פופולרית יותר וקריאה יותר, לטענותיה יש תהודה רבה יותר משיש למחקר היסטורי פרטני והן מצליחות להיתפס ולהיקבע בתודעת הציבור הרחב, גם זה שאין לו דעה מוקדמת. אבל ההיסטוריון המקצועי צריך למלא את חובתו, וחובתו הראשונה במעלה אינה לתאר את מבנה הזיכרון ההיסטורי ותפקודיו, בטענה שממילא אין 'עובדות' ואין שום סיכוי לשכנע את המתנגד באמינות ה'נרטיב' שלו ובאמיתותו. תפקידו הוא לנסות ולתאר כמיטב יכולתו את הסיפור 'כפי שהיה', ולקוות שהדברים יחלחלו, בדרך זו או אחרת, לתודעת רבים. אבל המאמץ הרב שהשקיע לא ימנע חזרה (או, כמקובל היום, שעתוק) של טענות שווא, ולא ישנה את האופי שיש לו כ'עבר', המקובע בתודעתן של קבוצות בצורה מסולפת והוא 'שימושי'

להן מסיבות כאלו או אחרות. רק במקרים מעטים יכולים שחזור היסטורי חדש ופרשנות חדשה של 'ההיסטוריה' לשנות את תמונת העבר השימושי, ובעיקר כאשר הפרשנות החדשה אינה מפחיתה את דמותה של האישיות הפוליטית אלא דווקא מחזקת את תרמיתה. ויתרה מזו, נראה כי גם מי שלהלכה, לפחות, מתייחס לנושא כאל 'היסטוריה' וכבר קבע עמדה יתקשה לשנות את עמדתו.

ספרו של פרילינג אינו קל לקריאה, והסיכויים כי התמונה ההיסטורית שהוא מציג תחלחל לתודעה הציבורית הם קטנים, אולי בשל כך. כיוון שמדובר במאבק נחוץ על ה'עבר', ראוי להמליץ בפניו להרהר באפשרות לתת גרסה מקוצרת יותר של הספר, שתנסה למלא את השליחות הזאת ביעילות רבה יותר.

דצמבר 1998